

- Подольской, Черниговской и Полтавской / сост. К. К. Мацянский. Киев, 1912. 383 с.
24. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад / [публ. И. Ф. Павловского]. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава: Электр. типогр. Г. И. Маркевича, 1906. Вып. 2. [Прил.]. С. 59–163.
25. Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ: Наукова думка, 1997. С. 192–229.
26. Фисенко А. Кобелякское поветовое училище (1808–1833). Киевская старина. 1887. Т. XIX. Октябрь. С. 387–398.
27. Шипко Ю. Водяні млини у Кобеляках: у різних джерелах – різна кількість. Колос. 2015. 8 липня. С. 3.
28. Шипко Ю. Спогади про млин серце гріють. Колос. 2013. 10 липня. С. 3.

УДК 355.34:94] [477] «1960/1980»

Дмитро Веденєв
(м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛУ КДБ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ПРОТИДІЇ «ІДЕОЛОГІЧНІЙ ДИВЕРСІЇ» (1960-ті – 1980-ті РР.)

На основі архівних документів радянських органів державної безпеки, ЦК Компартії України, спеціальної літератури органів КДБ автор висвітлює погляди радянського ідеологічного апарату та контррозвідки на поняття «ідеологічна диверсія», яке виникло в умовах запеклого міжблокового інформаційно-психологічного протистояння за доби «холодної війни». Досліджується створення, структура та функції 5-го Управління КДБ СРСР-Української РСР, діяльність якого спрямовувалася на «протидію ідеологічній диверсії», що передбачало посилення агентурно-оперативного контролю та застосування репресивних заходів проти ідейно-духовної опозиції. Розглядаються форми і методи оперативної діяльності «ідеологічної контррозвідки», зокрема – навколо відзначення 50-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: «холодна війна», контррозвідка, розвідка, органи держбезпеки, ідеологія, інформаційно-психологічне протиборство, дисидентський рух.

В післявоєнний період вузловим полем глобального протистояння між капіталістичним світом й соціалістичним табором (у першу чергу, їх лідерами – США та СРСР) стала ідеологічна та інформаційно-психологічна сфери.

У мірі розгортання «холодної війни» та поступового досягнення стратегічного ракетно-ядерного паритету між США та СРСР, акцент у глобальному протиборстві зміщувався на користь деструктивного інформаційно-психологічного впливу на населення країн-противників. Як писав німецький журнал «Веркунде», «сучасна війна ведеться не тільки у трьох традиційних сферах..., вона захоплює також і четверту сферу: духовний світ людини... Вона йде скрізь, де преса, радіо і кіно доходять до самих відділених поселень. У площині четвертого виміру

вже давно почалися бойовища третьої світової, а саме – боротьба за погляди людей нашого світу» [1, с. 176].

На відміну від СРСР, який вбачав сутність невоєнного протистояння у конкуренції ідеологій та соціальних рис суспільного ладу, його противники перенесли протиборотство здебільшого у площину інформаційно-психологічного впливу на свідомість й підсвідомість аудиторії. При цьому вони, будучи у цій царині поза конкуренцією з ідеократичним Радянським Союзом, ефективно використали солідні здобутки соціальної психології та етнопсихології, психоаналізу та НЛП, психолінгвістики, семантики, семіотики, потужного досвіду організації комерційної та політичної реклами тощо, а також власну відчутну ресурсну перевагу й консервативність радянської офіційної ідеологічної сфери, котра, по суті, гальмувала адекватний розвиток гуманітарної науки та аналітики.

З 1960-х рр. «ідеологічна диверсія» стала розглядатися західними спецслужбами як самостійний спосіб боротьби, набула рангу важливої зовнішньополітичної функції, почала скоординовано здійснюватися сукупністю державних та недержавних закладів. З 1960-х років офіційне схвалення в США набувають доктрини «гнучкого реагування», «наведення мостів», «тихої контрреволюції» тощо [2, с. 8-9, 16-17, 23-27]. Сутність нової стратегії дій проти СРСР надзвичайно влучно сформулював на початку 1960-х рр. один з керівників ЦРУ США: «Відтепер для розвідки головним стало не те, що ми здобуваємо у соціалістичних країн, а те, що ми туди вносимо» [3, с. 6].

За цих умов радянські органи держбезпеки, будучи певної мірою більш гнучкими у застосуванні службового інструментарію, аніж компартійний ідеологічний й агітаційно-пропагандистський апарат, намагалися збагнути реалістично сутність інформаційно-психологічного протистояння. Під «психологічною війною» як складовою «холодної війни» радянськими спеціалістами розумілося використання пропаганди, економічного і дипломатичного тиску, застосування розвідувально-диверсійних акцій, метою яких є управління поведінкою людей, розклад ідейно-політичної та моральної єдності громадян соціалістичних країн [4, с. 6].

Поступово (к середині 1960-х рр.) в практиці діяльності та закритій літературі органів держбезпеки (а згодом і радянській науковій літературі), утвердилося поняття «ідеологічної диверсії» – як визначення найбільш гострої форми психологічної війни Заходу проти СРСР та його союзників за доби «холодної війни». На думку радянських спеціалістів, вона являла собою «складну систему антикомуністичної діяльності, при котрій використовуються різносторонні по своєму змісту ідеї, погляди, уявлення, спеціально пристосовані противником для ворожого ідеологічного впливу на

громадян соціалістичних держав, а також форми і методи, розраховані на вчинення такого впливу, добування, аналіз та використання в підривних цілях соціально-політичної інформації про життя соціалістичних країн».

Підкреслювалося, що для ідеологічної диверсії властиві деструктивний вплив на свідомість людей, її ерозія, «ідеологічне переродження», маніпулювання почуттями й думками, підрив основ державного ладу, за своїми окремими характеристиками ідеологічна диверсія наближається до агентурної діяльності. Серед можливих ознак ідеологічної диверсії називалися підривна пропаганда, розвідувально-підривна діяльність зі створення та підтримки нелегальних груп для боротьби з існуючим державним ладом [2, с. 28; 5, с. 17].

У мірі активізації міжблокової інформаційно-психологічної війни, у структурі Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР, його республіканських та регіональних органів, був створений (шляхом організаційного виокремлення з 2-го, контррозвідувального, Управління) спеціалізований контррозвідувальний й оперативно-розшуковий підрозділ – 5-те Управління.

Згадане управління охопило своєю компетенцією інформаційно-гуманітарну сферу радянського суспільства, ставлячи за мету протидію «ідеологічній диверсії» західних геополітичних противників. Пропонуючи у записці № 1631-А від 3 липня 1967 р. до ЦК КПРС створити у центральному апараті КДБ СРСР спеціалізований підрозділ з протидії «ідеологічній диверсії», Голова КДБ при РМ СРСР Ю. Андропов апелював до пріоритетності для західних спецслужб саме психологічної війни проти СРСР, активізації націоналістичних груп в СРСР. У 1965–1966 рр., зазначалося у документі, викрито до 50 «націоналістичних груп» з понад 500 учасниками.

При чому само поняття «націоналістичні» угруповання тлумачилося розмито, адже до їх складу потрапляли, скажімо, неформальні групи інтелігенції, які навпаки замислювалися (з позицій марксистсько-ленінської ідеології та конституційних норм СРСР) над корегування національно-гуманітарної політики й вирішенням проблемних питань міжнаціональних відносин в інтересах зміцнення радянської федерації та «відновлення ленінських норм національної політики». Так, за даними відомого своїми радикально-консервативними поглядами голови КДБ УРСР В. Федорчука, у 1967–1971 рр. було засуджено 87 та профілактовано (тобто офіційно попереджено про неприпустимість певних дій) органами КДБ в УРСР понад 6 тис. громадян, викрито 12 «націоналістичних груп» з 42 учасниками (всі засуджені), а серед вилучених документів називалися, наприклад, «Програма Української національної комуністичної партії» й «Тактичні основи демократичного руху Радянського Союзу» [6, с. 28].

Після схвалення пропозицій Політбюро ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР 17 липня 1967 р. прийняла рішення про створення 5-го Управління КДБ СРСР (на яке, зокрема, покладалося і розробка, спільно з зовнішньою розвідкою, «ідеологічних центрів противника, антирадянських і націоналістичних організацій за кордоном»).

Компетенція 5-го Управління відзначалася вельми широким охопленням «ліній» та «об'єктів» контррозвідального обслуговування. На республіканському рівні велася оперативна робота на каналах науково-культурного, студентського обміну з закордонними країнами, по іноземцях в Україні; проти «закордонних центрів ідеологічних диверсій» (спільно із розвідувальним управлінням); по лінії творчих спілок, науково-педагогічних колективів (3-й відділ); по лінії релігійних конфесій, нетрадиційних сект тощо (4-й відділ); із розробки єврейських («сіоністських») організацій. Важливе місце відводилося розшуку осіб, які виношували намір скоєння терористичних актів, виступали із анонімними погрозами представникам апарату КПРС та радянської влади, відверненню масових заворушень, контролю ЗМІ тощо.

Говорячи саме про «українську ділянку» контррозвідальної роботи в ідеологічній сфері, доцільно зазначити, що згідно наказу Голови КДБ СРСР № 0051-1967 р. «Про завдання органів державної безпеки з боротьби з ідеологічною диверсією противника» діяльність за «п'ятою лінією» мала спрямовуватися, не в останню чергу, на боротьбу з закордонними антирадянськими націоналістичними угрупованнями та їх емісарами в СРСР, хоча такі заходи необхідно було узгоджувати з підрозділами розвідки.

Згадані функції покладалися на 2-і відділи 5-х Управлінь-відділів у центрі, в республіках і областях. До 1982 р. у системі 5-го Управління в цілому по країні працювало до 2,5 тис. оперпрацівників. Крім того, в середньому в обласному Управлінні КДБ по «5-й лінії» працювало до 200 агентів. У червні ж 1973 р. до структури 5 Управління ввели 9-й відділ з розробки «антирадянських угруповань, що мають зв'язки з зарубіжними центрами ідеологічної диверсії» та 10-й відділ (проникнення й виявлення, спільно із зовнішньою розвідкою, планів зарубіжних спецслужб та ідеологічних центрів з метою їх нейтралізації) [7, с. 28].

В цілому в СРСР з кінця 1970-х рр. все більше уваги стало приділятися т.зв. «контрпропаганді», що торкнулося і діяльності органів КДБ. Наказ Голови КДБ СРСР Ю. Андропова № 0250-1977 р. надавав право керівникам самостійних підрозділів КДБ використовувати свої матеріали у відкритій пресі та інших ЗМІ. Наказ Голови КДБ СРСР № 20с-1979 р. дозволяв створювати прес-групи для координації контрпропагандистської діяльності та інших інформаційних заходів (до числа успішних, зокрема, чекісти України

відносили організацію авторських публікацій Івана Дзюби із засудженням своїх же поглядів, «покаянні» заяви Зиновії Франко (онуки видатного письменника) тощо) [8, 1983, № 10, с. 38-40].

З ініціативи першого заступника голови КДБ УРСР Б. Шульженка в КДБ та АН УРСР почали приділяти підвищену увагу аналізу преси і літературних видань діаспори, з якими знайомили і партійних функціонерів, готувалися солідні наукові праці, в яких з марксистських позицій критикувалися ідейні засади і тактика діяльності українських націоналістичних організацій [9, с. 352]. Водночас, йшлося в працях співробітників КДБ, контрпропаганді був властивий цілий ряд недоліків: замовчення важливих суспільно-політичних подій без пояснення причин їх замовчення; запізнення в реагуванні на західну пропаганду та невміння припиняти й випереджувати провокаційні інформаційні кампанії; «відсутність теоретичних розробок і методичних рекомендацій в області організації контрпропаганди»; незграбне використання суспільної думки [8, 1983, № 9, с. 60].

Вказівка Голови КДБ СРСР від 3 листопада 1980 р. № 75 «Про подальше покріплення зв'язків органів державної безпеки з трудящими» спрямовувала на удосконалення інформаційно-пропагандистського забезпечення «чекістських заходів для захисту радянських людей від ворожого інформаційно-психологічного впливу». Приписувалося, зокрема, з санкції партійних органів створювати групи з підготовки відкритих інформаційних матеріалів у складі керівника 5-го підрозділу органу КДБ, оперативних співробітників з конкретної ділянки роботи, агентури з числа наукових і творчих працівників (для закритого рецензування, підготовки відповідальних фрагментів праць і публічних заходів тощо), представників науки, творчого середовища, ЗМІ [8, 1982, № 8, с. 59-61].

Необхідно зазначити, що попри незмінність ворожого ставлення правлячої Компартії до «буржуазного націоналізму» та будь-яких інших альтернативних марксизму-ленінізму проявів ідейно-духовного життя, органи держбезпеки намагалися застерегти Компартію України від брутального поводження із національною інтелігенцією, поставити процеси в її середовищі не тільки під негласний контроль, але й вплинути у потрібному для влади напрямку на схильних до «дисидентства» митців, починається гальмування суспільно-економічного розвитку, зростання кризових явищ у різних сферах життя суспільства, включаючи область міжнаціональних зносин.

За даними КДБ СРСР, які наводилися у спеціальних виданнях, лише у 1967 р. відбулися «масові заворушення з важкими наслідками» у Прилуках, Слущку, Степанакерті, Чимкенті, Фрунзе. У 1968 р. кількість викритих органами держбезпеки націоналі-патріотичних організацій в Україні, Вірменії, республіках Балтії зросло у порівнянні з 1964 р. у два рази. Набув поширення рух дисидентів, переважна

більшість з яких намагалася добитися у рамках існуючого в СРСР конституційного поля поліпшення становища у сфері функціонування національних культур. КДБ констатував, що «націоналістичні елементи активно діють» навіть у Дніпропетровській, Донецькій, Одеській, Миколаївській, Хмельницькій областях УРСР.

Володіючи достатньо повною інформацією про процеси у національно-культурному середовищі, зазначає у спогадах один з керівників 5 Управління КДБ М. Гавяз, чекісти доходили висновку, що «будь-які репресивні заходи лише активізують або штовхнуть людей до нелегальної діяльності. Керівництво Комітету знову і знову порушувало питання про необхідність кардинальної перебудови ідейно-політичної роботи, усунення все більш наявних помилок і вад, насамперед у мовній політиці України... Але ніяких суттєвих змін не відбувалося. Компартія з багатьох причин була нездатна реагувати на процеси у суспільстві і невпинно йшла до своєї кризи». Більше того, згадуваний генерал Б. Шульженко та нетривіально мислячі співробітники 3-го відділу (робота у середовищі творчої молоді та інтелігенції) 5-го Управління КДБ УРСР організувала неформальну зустріч в будинку КДБ у Києві із письменниками-«шестидесятниками» Л. Костенко, Д. Павличком, І. Драчем, М. Вінграновським, Б. Олійником.

Однак арешти в серпні-вересні 1965 р. групи українських дисидентів відбулися за прямою вказівкою ЦК КПУ і під тиском обкомів західних областей УРСР (тоді ж 21 особа була засуджена до різних термінів ув'язнення). Росту неявної «опозиції» грубій політиці КПУ відносно національної інтелігенції, зазначає М. Гавяз, сприяв прихід до відповідних підрозділів КДБ «молодих, із сучасним мисленням оперативних працівників», хоча в його лавах одночасно залишалося чимало офіцерів «які жили старими уявленнями, не спроможні адекватно оцінювати зміни в суспільстві і сприяти впровадженню нових методів роботи...». Контррозвідники попереджали ЦК КПУ, що «будь-які репресивні заходи лише активізують або штовхнуть людей до нелегальної діяльності. Керівництво Комітету знову і знову порушувало питання про необхідність кардинальної перебудови ідейно-політичної роботи, усунення все більш наявних помилок і вад, насамперед у мовній політиці України... Але ніяких суттєвих змін не відбувалося. Компартія з багатьох причин була нездатна реагувати на процеси у суспільстві і невпинно йшла до своєї кризи» [9, с. 371-372].

Враховувалося і посилення уваги західних спецслужб до гуманітарно-творчої сфери, носіїв демо-ліберальних поглядів серед представників науково-технічної та творчої інтелігенції, котрі «задають тон, вплив яких проникає в керівні сфери, університетське середовище, студентське життя та інші суспільні шари держави» [8, 1983, № 9, с. 54].

Поступово оперативна розробка середовища дисидентів та правозахисного руху перетворилася на провідну ділянку агентурної роботи 5-го Управління КДБ. До розробки дисидентського руху залучалися і значні сили 7-го Управління КДБ УРСР з візуального спостереження та оперативної установки, оперативно-технічних підрозділів із прихованого прослуховування й спостереження, контролю на поштово-телеграфних каналах тощо.

Як правило, агентурно-оперативні заходи проти дисидентського руху носили характер комплексних групових розробок, серед яких найбільш відомі справи «88» та «Блок» (адже йшлося, на думку чекістів, про блокування українських, кримськотатарських, єврейських та інших дисидентів на спільній опозиційній платформі).

Об'єктивно, боротьба з «ідеологічною диверсією» вимагала від контррозвідників неабияких інтелектуальних здібностей, загальної освіченості, ерудиції, солідних гуманітарних знань. За даними КДБ УРСР, з 1958 до 1965 р. частка інтелігенції серед «націоналістично налаштованих» збільшилася з 13 до 75%. До дисидентів у 1969–1970 рр. було «зараховано» 37 членів Спілки письменників України, 262 працівника культури, 136 співробітника ЗМІ та видавництва [10, спр. 490, арк. 291, 301].

Крім того, КДБ УРСР здійснював і пряму контррозвідувальну (агентурно-оперативну) роботу на «об'єктах оперативного обслуговування», до яких відносилися відомства культури, вищої освіти, Державні комітети з телебачення, радіо, кінематографу, спорту, творчі союзи, спілки, секція суспільних наук АН УРСР, науково-дослідні заклади гуманітарного профілю, Публічна бібліотека АН УРСР, вищі навчальні та деякі середні спеціальні навчальні заклади, ЗМІ. Під егідою партійних органів і КДБ створювалися «групи ідеологічної протидії» в провідних вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси та інших великих міст, авторські колективи на громадських засадах з числа відомих вчених та літераторів для підготовки праць «з викриття підступів спецслужб капіталістичних держав та інших підривних центрів» [8, 1983, №9, с. 42-45].

Однак подібні заходи навряд чи могли оздоровити суспільні настрої за умов принципового небажання КПРС та КП України розробляти й впроваджувати новітню гуманітарну політику, адекватну реаліям розвинутого радянського суспільства та модерних процесів на світовій арені.

Радянська контррозвідка жваво реагувала на радикальні зміни в стратегії «неоконсерваторів» США по відношенню до СРСР (включаючи активне залучення політичних організацій української діаспори та еміграційних громад інших народів СРСР), яка особливо активізувалася із приходом до влади президента Рональда Рейгана. На засіданні 3 квітня 1984 р. Колегія КДБ СРСР ухвалила рішення (віддане наказом № 0042-1984 р.) «Про заходи удосконалення агентурно-

оперативної роботи органів КДБ з боротьби з антирадянської націоналістичною діяльністю. Передбачалося, зокрема:

- просування до зарубіжних центрів ОУН оперативної вигідної інформації та дезінформації, яка б спонукала їх функціонерів відмовитися від «екстремістських дій»;

- відволікти їх увагу та зусилля на «спеціально підготовлені агентурні позиції» (тобто конфідентів КДБ в Україні);

- здобувати дані про організаційну структуру, тактику кадри, заплановані акції з «ідеологічної диверсії»;

- створювати в СРСР легендовані агентурні групи під виглядом «інакомислячих», зусиллями 1-го (зовнішня розвідка) та 5-го Управлінь КДБ просувати кваліфіковану агентуру за кордон для осідання та проникнення до «організаційних ланок націоналістичних центрів» [8, 1985, №11, с. 56-65].

Як приклад довгострокових оперативних, «активних» та інформаційно-аналітичних заходів КДБ УРСР стосовно діаспори можна навести узгоджену з КДБ СРСР операцію «Фарисеї», яка націлювалася на проведення спеціальних заходів, «спрямованих на зрив розв'язаної зарубіжними центрами ОУН під керівництвом ЦРУ США антирадянської кампанії» з приводу 50-ї річниці Голодомору в Україні у 1932–1933 роках [11, оп. 13 (1989), спр. 3, арк. 15].

Документи КДБ УРСР свідчать про достатньо широкі оперативно-інформаційні можливості радянської спецслужби, зокрема – в плані розробки та моніторингу ситуації та процесів в діаспорному середовищі. Так, нею своєчасно здобувалися дані про підготовку певних інформаційних матеріалів для поширення у міжнародних організаціях та публікації в зарубіжних ЗМІ; підготовку до видання праці Д. Мейса (у співавторстві) «Терор колективізації»; підготовку присвячених Голоду конференцій і симпозіумів громадсько-політичних організацій, вищих навчальних закладів США, Канади, Франції та публікацію їх матеріалів; організацію масових акцій протесту, радикальні акції проти представництв СРСР тощо. Виявлялися прізвища парламентських зарубіжних діячів, які згодилися лобіювати політико-пропагандистські заходи націоналістичних організацій, пов'язані із ювілеєм Голодомору 1932–1933 рр. [11, оп. 9 (1986), спр. 8, т. 1, арк. 232; спр. 9, арк. 155; спр. 10, арк. 32].

Можливості КДБ використовувалися для підготовки «антигеноцидних» статей, книг, матеріалів, спрямованих на компрометацію і спростування друкованих видань і кіно-фотопродукції, пов'язаної із пропагандистськими кампаніями навколо Голодомору. У зарубіжні ЗМІ по оперативних каналах просувалися відповідні матеріали.

Відповідні висновки робилися і для посилення контррозвідувального режиму в УРСР. Так, 1 червня 1983 р. КДБ УРСР

повідомив ЦК КПУ, що закордонні «оунівці вдаються до спроб через родинні та інші зв'язки, що проживають в УРСР, збирати дані про осіб, що померли в 1932–1933 рр., для включення їх у списки «жертв штучного голоду». Відтак вживаються заходи з недопущення «витоку за кордон» відомостей, які можуть бути використані у «провокаційній кампанії». 28 червня того ж року 1-м Управлінням КДБ УРСР був розроблений відповідний план оперативно-службових заходів для основних оперативних підрозділів КДБ [11, оп. 9 (1986), спр. 10, арк. 178].

В цілому радянською спецслужбою для інформаційного протиборства навколо проблеми Голодомору 1932–1933 рр. застосовувався комплекс агентурно-оперативних та контрпропагандистських методів:

- спроби внесення розколу в українські націоналістичні організації за кордоном;

- намагання блокувати організаційні механізми проведення акцій з проблеми Голодомору;

- підготовка «контрпропагандистських» видань, спрямованих на спростування та дискредитацію аргументів прихильників концепції «штучного голоду в Україні»;

- просування «через оперативні можливості» літератури та іншої інформації із спростування версії «штучного голоду» в Україні;

- компрометація діячів діаспори, членів урядових структур і парламентів країн, які ініціювали, організовували та підтримували політизовані заходи з вшанування пам'яті жертв Голодомору тощо.

В період «перебудови» 1987–1991 рр. радянська політична контррозвідка намагалася вплинути на розвиток процесів у середовищі націонал-демократичної та націоналістичної опозиції в УРСР. Зокрема, у квітні 1989 р. в КДБ УРСР відбулася нарада щодо «нейтралізації антисуспільної діяльності» Української Гельсінської Спілки (УГС). В Управлінні «З» (захист конституційного ладу, в яке перейменували 5-те Управління КДБ) створили відповідні оперативно-слідчі групи – з розробки власне УГС, і другу – для «контррозвідувальної роботи» по інших самодіяльних політизованих об'єднаннях (Українська народно-демократична ліга, Український християнсько-демократичний фронт, Комітет захисту української католицької церкви). В обласних УКДБ на цій лінії працювало по 2-4 оперативні співробітники, агентурний апарат був поповнений за рахунок «перспективних джерел з лідерів та активістів самодіяльних об'єднань і груп» [12, №139, с. 19].

КДБ УРСР займався також «попередженням створення самодіяльних об'єднань антиконституційної спрямованості». Застосовувалися такі випробувані чекістські прийоми як внесення розколу й суперечностей у лави політичних противників. Так, у жовтні 1989 р. від УГС відокремилася група Григорія Приходька (до 20 осіб),

які створили «націоналістичну альтернативу» – Українську національну партію (1989–1992 рр. існування) [12, №139, с. 19-20; 13, с. 285-286].

Підсумовуючи зазначимо, що діяльність «ідеологічної контррозвідки» радянської спецслужби була закономірним наслідком перенесення тяжиння глобального міжблокового протистояння у світі. При цьому радянська спецслужба потрапляла у структурно-логічну пастку між професійною необхідністю протистояти власне спецслужбам противника (які вправно експлуатували хиби ідеологічної й національної політики в СРСР, новаторські використовували неурядові організації, новітні технології й потужний інформаційний апарат) та необхідністю виконувати контрольну-репресивну функцію у цій сфері, тим самим ще більше радикалізуючи проблему та консервуючи її конструктивне вирішення.

В умовах науково-технічної революції та бурхливого розвитку маніпуляції свідомістю доби постмодерну, радянська влада ще більше відштовхувала від себе інтелігенцію, в той час, коли спецслужби її противників кваліфіковано залучали інтелектуалів до царини інформаційного протистояння (до 1975 р., наприклад, ЦРУ в різний спосіб брало участь у виданні лише російською мовою понад 1500 книг радянських та російських еміграційних авторів) [8, 1984, №12, с. 68].

Інформаційно-аналітична продукція спецслужби виявилася безпорадною в умовах неспроможності правлячої партії до реформування закоснілої ідеологічної сфери. У цьому відношенні інтерес становить направлений Президентом АН УРСР Б. Патонем в ЦК КПУ 17 лютого 1984 р. документ під назвою «Пропозиції Секції суспільних наук АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ, Вищої партійної школи при ЦК КПУ, Міністерства вищої освіти УРСР з удосконалення ідейно-виховної роботи в республіці» [14].

Містилася інформація про неспроможність ортодоксальних «класових підходів» до аналізу соціальної структури радянського суспільства. У 1960–1970 рр. в СРСР, зазначалося у записці, відбувалося поступове подолання соціально-класових розбіжностей, формування перехідних соціальних груп, різнорідних у соціальному відношенні сімей, зростали й диференціювалися духовні та матеріальні потреби людей. Зростало значення освітньо-професійного рівня людини, культурно-побутових відмінностей, особливостей національної психології (при одночасному формуванні політичної, або громадянської спільноти – радянського народу), «традицій сприйняття і передачі ідеологічної інформації».

Наводився вражаючий висновок про те, що « у розпорядженні ідеологічних працівників практично відсутні наукові дані про *специфіку духовних потреб і попитів* (курсив наш – *Авт.*) різних груп трудящих». Констатувалося, що бурхливий розвиток технічних засобів поширення інформації призвів до «посилення елементів стихійності у духовному

впливі на свідомість і поведінку радянської людини». Визнавалася ефективність т. зв. соціологічної пропаганди з-за кордону (пропаганди певного рівня, способу, стандартів життя та життєвих цінностей).

Висловлювалися рекомендації про те, що при розробці «технології» ідеологічної роботи необхідно враховувати багатосторонній характер аудиторії, багатоманітність інтересів і попитів людей, психологічні особливості соціально-демографічних і соціально-професійних груп. Вказувалося на необхідність позбавити ідеологічних працівників от «просвітницьких ілюзій», прищепити їм розуміння «складного механізму перетворення ідей і знань, що пропагуються, у глибоке внутрішнє переконання людей». По суті, йшлося про відірваність офіційної пропаганди від суспільно-психологічних потреб та культурно-освітнього рівня людей, справжньої соціальної радянського суспільства.

Попри певні кваліфіковані та алармістські попередження КДБ на адресу правлячої КПРС [про це, зокрема, докладно писав останній керівник Аналітичного управління КДБ СРСР, генерал-лейтенант М. Леонов: 15] та КП України стосовно негативних й загрозових для суспільно-політичної стабільності в ідеологічній сфері спецслужба не в змозі була розв'язати складний комплекс суспільно-політичних та ідейно-ментальних проблем в той час, коли не тільки була відсутня цілеспрямована політика їх усунення, але й саме їх існування офіційно заперечувалося.

Джерела та література

1. Римаренко Ю. И. По следам «снежного человека»: (О причинах национализма в СССР). М.: Молодая гвардия, 1989. 241 с.
2. Бобков Ф. Д., Сидоренко А. Г. Общая характеристика идеологической диверсии империалистических государств против СССР. М.: РИО ВКШ КГБ СССР, 1976. 128 с.
3. Никулкин П. С. Организация разведкой США идеологической диверсии против СССР. (Некоторые вопросы теории и практики): Автореф. дисс. канд. юрид. наук. М.: ВКШ КГБ СССР, 1979. 16 с.
4. Современный антикоммунизм и борьба органов государственной безопасности с идеологической диверсией. М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1964. 133 с.
5. Камінський Є. Є. Український буржуазний націоналізм в психологічній війні американського імперіалізму. К.: Наукова думка, 1983. 137 с.
6. Федорчук В. Борьба с враждебной деятельностью националистов – важная задача органов госбезопасности // Сборник КГБ при СМ СССР. 1972. № 2. С. 24–36.
7. Бобков Ф. Как готовили предателей. Начальник политической контрразведки свидетельствует... М.: Эксмо, Алгоритм, 2011. 220 с.
8. Сборник Высших курсов [КГБ СССР в г. Киеве].
9. Борис Шульженко. Особистість і час: Документи, спогади, матеріали / Упор. В.Б.Шульженко; За заг. ред. Ю. І. Шаповала. К.: АДЕФ-Україна, 2006. 440 с.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 490.
11. ГДА СБУ, ф.16.
12. Сборник КГБ СССР. 1989.

13. Римаренко Ю. И. Перестройка международных отношений в СССР (Уроки прошлого, противоречия, обновление, перспективы): Теоретико-методологический анализ. К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1991. 685 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.32, спр.2129, арк. 2–44.
15. Леонов Н. С. Лихолетье. Последние операции советской разведки. М.: Алгоритм, 2015. 530 с.

УДК 355.092:355.462.7(477.53)

Сергій Соколюк
(м. Київ)

ОФІЦЕРИ-ПІДВОДНИКИ – УРОДЖЕНЦІ ПОЛТАВЩИНИ

Висвітлено життєвий та службовий шлях офіцерів – уродженців Полтавського краю, пов'язаних із підводною справою на початку ХХ ст. Відображено їх соціальний стан, в яких навчальних закладах вони отримували освіту, де проходили службу і на яких посадах. З'ясовано їх роль та місце у розвитку справи підводного плавання, розробку тактики підводних човнів, новоствореного на той час роду сил флоту, а також у розвиток підводного кораблебудування, у т. ч на теренах України. Досліджено участь деяких із них у буремних подіях 1917–1921 рр., а також їх діяльність до II-ї Світової війни і в радянський період.

Ключові слова: *Морський генеральний штаб, Морський технічний комітет, Корпус корабельних інженерів, Морський корпус, Учбовий загін підводного плавання, Морське інженерне училище, Окремі гардемаринські класи, командир підводного човна, помічник командира підводного човна, корабельний інженер, Полтавська губернія, потомственный дворянин, козак.*

В умовах підступно розв'язаної всупереч нормам міжнародного права і двостороннім державним угодам Російською Федерацією збройної агресії проти України у лютому 2014 року, наслідком якої стала окупація території Автономної Республіки Крим, частини території Донецької та Луганської областей і загибель близько п'ятнадцяти тисяч громадян нашої країни, а також втрата більшості корабельного складу та системи базування Військово-Морських Сил Збройних Сил України (далі – ВМС) у Криму, незважаючи на різноманітні перепони і труднощі, триває копітка робота з відродження їх спроможностей. Виходячи з уроків 2014 року та подій, що їм передували, надзвичайно важливою є робота з військово-патріотичного виховання громадян України, особливо серед молоді, морально-психологічна підготовка захисників Батьківщини. Разом із тим, вихід узбережжя України до Чорного моря з береговою лінією протяжністю 1629 км, наявність 13 морських портів і надзвичайно важливе значення морегосподарської діяльності для економіки нашої держави, а також існуючі та потенційні загрози національній безпеці з морського напрямку актуалізують формування у населення та